

ایبدهوش

سال سی و هشتم، شماره پنجم و هشتم
آذر-اسفند ۱۴۰۴ ISSN:1023-7992

دوماهنامه نقد کتاب، کتاب شناسی و
اطلاع رسانی در حوزه فرهنگ اسلامی

۲۱۵ و ۲۱۶

۲۱۵

۲۱۶

دوماهنامه
آینه پژوهش

سال سی و هشتم، شماره پنجم و هشتم
آذر-اسفند ۱۴۰۴

سید احمد رضا قائم مقامی | امیرحسین آقامحمدی | سیدعلی میرافضلی | ویلیام جیتیک / طه عبداللهی
عبدالجبار رفائی / محمد سوری | نوموکی اوکاوازا / ناووفومی آبه - امید رضائی | مرتضی کریمی نیا | امید حسینی نژاد
مجید جلیسه | سلمان ساکت | فرهاد طاهری | نذیر احمد / شیوا امیرهدایی | مهدی حبیب اللهی | طیبه حاج باقریان
میلاد بیگدلو | حمیدرضا تمدن | رقیه فراهانی | رسول جعفریان | جویا جهانبخش | مجدالدین کیوانی
نادعلی عاشوری تلوکی | علی راد | حیدر عبوضی | امید طبیبزاده

یادداشت‌های شاهنامه (۹) | ماجرای تصحیح ینابیع العلوم | نوآوری‌های ابن یمین در فرم رباعی
وحدت وجود و اسفار اربعه نزد فرغانی (و. ۶۹۹) | از نگاه عربی: متفکران معاصر ایران و جهان عرب (۴)
محکمه اسلامی منطقه عرب زبان دمشق و منابع آن در دوره عثمانی | نسخه‌شناسی مصاحف قرآنی (۲۳)
خراسانیات (۷) | چاپ‌نوشت (۲۲) | مبلّغی هنجارگریز | طومار (۱۴) | آینه‌های شکسته (۱۲)
درنگی در تأویل عرفانی حدیث نبوی «لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ نَمَامٌ» در آثار عین‌القضات همدانی | مطایبه اتابکی با
کاخی در «حلوائیه» | مطالعات زبان و ادب فارسی در شبه قاره (۱) | تحلیلی بر اندیشه و آثار جانان‌ان ای. سی.
براون: بازخوانی سنت نبوی در جهان مدرن | سکوتی که سخن می‌گوید: تحلیل دفتر روزانه حاج احمد
خادمی در خدمت آیت‌الله بروجردی | «سنگ‌پشت» سبک‌سنگ: قرائت عبارتی از ترجمه تفسیر طبری | از
اینجا رانده و از آنجا مانده: مطالعه‌ای درباره ایگناتس گلدزیهر | اشعار تازه‌یاب از شاعران دوره قاجار با استناد
به نشریات آن عصر | بحر الفراید، منظومه‌ای با رویکرد «تسنن دوازده‌امامی» | گلپتزه‌های آکادمیک در
کتاب «سعدی در زبان و ادبیات آذرنی» | تأملی در مقاله «گذری بر ترجمه قرآن دکتر حداد عادل»

نکته، حاشیه، یادداشت

پیوست آینه پژوهش: ♦ سلسله مباحث نظری در باب تاریخ ادبیات، براساس آرای رینه ولک (۴)
♦ گفتگو با ویرایش‌های مختلف حدیث افتراق الامة

«خَدَمَات» دِهْخُدَا

جویا جِهَانْبِخَش

| ۵۴۹ - ۵۵۳ |

۵۴۹

آبِنَه پَزُوهَش | ۲۱۵ و ۲۱۶

سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶

آذرو دی/بهمن و اسفند ۱۴۰۴

یکی از مزایای لُغَتِ نامه دِهْخُدا در بَیْحَتِ از واژگانِ عَرَبی، آن است که اَعْلَبِ واژه موردِ نَظَر را تَنها در کازِبُرد و عُرْف و عَادَتِ فارسیِ زَبانانِ مَلْحوظ نَمی دازد؛ بَلْکِه اَگَر آن واژه مَثَلًا در زَبانِ فارسی بَرِ خِلافِ صَبْطِ قاموسی آن در فَرهنگِ هایِ مُعْتَبَرِ عَرَبی تَلْفُظ می شُود، لُغَتِ نامه دِهْخُدا به این تَفَاوُتِ صَبْط و تَلْفُظ هَم تَوَجُّه می دَهد. ... این مَزِیَّتِی است که در لُغَتِ نامه دِهْخُدا هَسْت و در بَرِخِی از فَرهنگِ هایِ دیگر نیست؛ و اَلْبَتَّه موردِ تَوَجُّه بَیْشینه فَرهنگِ نویسان و واژه جویان نیز نیست!

باری، گاه در لُغَتِ نامه دِهْخُدا هَم از این دِقَّتِ ها عَفَلت شده اَسْت؛ از جُمْلِه در صَبْطِ واژه پُرکازِبُرد «خدمات».

در لُغَتِ نامه دِهْخُدا، واژه «خدمات» به زَبَرِ خاء و دال، عَرَبی و جَمْع "خِدْمَت" دانسته شده اَسْت. ... این تَلْفُظِ «خِدْمَت»، مُوافِقِ عُرْف و عَادَتِ فارسیِ زَبانانِ هَسْت و لَی مُوافِقِ صَبْطِ صَحیحِ عَرَبیِ واژه و قَاعِدَه صَرْفِیِ عَرَبی در جَمْعِ بَسْتِنِ کَلِمَه «خِدْمَه / خِدْمَت» نیست. تَلْفُظِ قاموسی «خدمات» در زَبانِ عَرَبی، چِیزِ دیگرِی است که به ویژه با عِنایَتِ به مَنهَجِ مُختارِ در تَألیف و تَدوینِ لُغَتِ نامه دِهْخُدا، بی گمان بایست در مَثَن یا هَامِشِ این فَرهنگِ بَهاوَرِ تَذکَرِ داده می شُده اَسْت؛ و نَشُدِه.

در فَرهنگِ فارسی اَسْتادِ اَنوشه یاد دُکُتَرِ مُحمَّدِ مُعینِ هَم که در آن به صَبْطِ تَلْفُظِ قاموسی و تَفْکِیکِ آن از تَلْفُظِ تَدَاوُلِ اِهْتِماسی ویژه می رُود (و گاه دِقَّتِش، به ویژه از این حیث، به مَرَاتِبِ بَیْش از دِقَّتِ لُغَتِ نامه دِهْخُداست)، باز دُزبارةِ واژه «خدمات» چُنین مَسامَحَتی رَفْتِه اَسْت.

در صَرْفِ عَرَبی، قَاعِدَه آن است که هَرگَاه اِسْمُ مُؤنَّثِ ثَلانِی، ساکِنُ الوَسَطِ باشَد^۱، و آن حَرْفِ ساکِنِ وَسَطِ نیز صَحیح باشَد (یعنی حَرْفِ عِلَّه نَباشَد) و غَیْرِ مُدْعَم (خالِی از اِذْغام) باشَد^۲ - مَاننَدِ هَمین «خِدْمَه» و «رُکْعَه» و ... که اِسْمُ مُؤنَّثِ ثَلانِی ساکِنُ الوَسَطِ است و حَرْفِ ساکِنِ وَسَطِ آن ها نیز صَحیح و غَیْرِ مُدْعَم (خالِی از اِذْغام) است. - اَگَر حَرْفِ اَوَّلِ آن مُفْتوح باشَد، مَاننَدِ «رُکْعَه»، در جَمْعِ مُؤنَّثِ سَالِم، حَرْفِ دُومِ آن نیز مُفْتوح خواهد بود. چُنان که جَمْعِ مُؤنَّثِ سَالِمِ «رُکْعَه»، می شُود: «رُکْعَات» (و از هَمین قَبیل است: حَلَقَه / حَلَقَات، نَظَرَه / نَظَرَات، نَشْرَه / نَشْرَات، صَدْمَه / صَدْمَات، سَجْدَه / سَجْدَات، حَسْرَه / حَسْرَات، زُفْرَه / زُفْرَات، طَبِیَه / طَبِیَات، دَعْد / دَعْدَات).^۴

۱. در این جا و قَتی اِسْمُ «گُفْتِه می شُود، مَقْصود آن است که «صِفَه» را شامِلِ نَمی شُود؛ پس «صِفَه» هائی چون «خُلُوه» و «صَحْمَه»، مَشْمولِ قَاعِدَه ای که گُفْتِه می شُود، نَخوَاهنَد بود.

۲. بَرِخِی از اِسْمِ هایِ مُؤنَّثِ ثَلانِی، ساکِنُ الوَسَطِ نِیْسْتنَد؛ و ثَلِ «سَجْرَه».

۳. بَرِخِی از اِسْمِ هایِ مُؤنَّثِ ثَلانِی ساکِنُ الوَسَطِ، حَرْفِ ساکِنِ وَسَطِشان صَحیح نِیْسْت یا مُدْعَم (دارای اِذْغام) است؛ و ثَلِ «جَوْرَه» و «مَرَه».

۴. پَس این هَم که در عُرْف و عَادَتِ فارسیِ زَبانان، جَمْعِ «رُخْمَت» و «لُخْطَه» را - به تَرْتِیبِ - «رُخْمَات» و «لُخْطَات» می گویند، کاملاً صَحیح و مُوافِقِ قَاعِدَه صَرْفِیِ است و تَلْفُظِ اَزخودِ دَراریِ «رُخْمَات» و «لُخْطَات» - به سُکونِ حَرْفِ دُوم - که گاه از گویندگانِ رَسانِه ها می شِنویم، خورایِ اِغْتِنا نِیْسْت.

أَمَّا أَكْرَ أَنْ إِسْمِ مُؤَنَّثِ ثَلَاثِي سَاكِنِ الْوَسْطِ كَهْ حَرْفِ سَاكِنِ وَسَطِ أَنْ نِيْزَ صَحِيْحِ اسْتِ (يَعْنِي حَرْفِ عَلَهْ نِيْسْتِ) وَغَيْرِ مُدْعَمِ (/ خَالِيْ اَزْ اِدْغَامِ) اسْتِ، حَرْفِ اَوَّلَشْ مَضْمُومِ يَأْمَكْسُورِ بَأَشَدِّ - مَا نَنْدِ «حُجْرَةَ» يَأْهَمَانِ «خِدْمَةَ» -، دَرِ جَمْعِ مُؤَنَّثِ سَالِمِ، سِهْ حَالَتْ دَرِ حَرْفِ دُوْمِ أَنْ رَوَاسْتِ: يَكِي، أَنْ كَهْ سَاكِنِ كَزْدَدْ؛ دِيْغَرِ، أَنْ كَهْ مَفْتُوحِ كَزْدَدْ؛ سِهْ دِيْغَرِ، أَنْ كَهْ دَرِ حَرْفِ، اَزْ مَأَقْبَلِ خُودِ (/ حَرْفِ اَوَّلِ) تَبَعِيَّتِ كُنْدِ (يَعْنِي: اَكْرَ حَرْفِ اَوَّلَشْ مَضْمُومِ بَأَشَدِّ، حَرْفِ دُوْمِ أَنْ هَمْ مَضْمُومِ كَزْدَدْ، وَ اَكْرَ حَرْفِ اَوَّلَشْ مَكْسُورِ بَأَشَدِّ، حَرْفِ دُوْمِ أَنْ هَمْ مَكْسُورِ كَزْدَدْ).

پَسِ بَدِيْنِ شَرْحِ، بَهْ عُنْوَانِ مِثَالِ، جَمْعِ مُؤَنَّثِ سَالِمِ وَاژَهْ «حُجْرَةَ»، بَهْ سِهْ رِيْحْتِ مِيْ اَيْدِ: «حُجْرَاتِ» (بَهْ سُكُونِ حَرْفِ دُوْمِ) وَ «حُجْرَاتِ» (بَهْ فَتْحِ حَرْفِ دُوْمِ) وَ «حُجْرَاتِ» (بَهْ تَبَعِيَّتِ حَرْفِ دُوْمِ اَزْ مَأَقْبَلِ خُودِ كَهْ دَرِ اَيْنِ وَاژَهْ مَضْمُومِ اسْتِ). (وَ اَزْ هَمِيْنِ قَبِيْلِ اسْتِ: حُطْوَةَ / حُطُوَاتِ، حُطُوَاتِ، حُطُوَاتِ؛ جُمْلَةَ / جُمَلَاتِ، جُمَلَاتِ، جُمَلَاتِ).

جَمْعِ مُؤَنَّثِ سَالِمِ وَاژَهْ «خِدْمَةَ» هَمْ، بِنَا بَرِ تَوْضِيْحِيْ كَهْ كُدْشْتِ، بَهْ سِهْ رِيْحْتِ مِيْ اَيْدِ: «خِدْمَاتِ» (بَهْ سُكُونِ حَرْفِ دُوْمِ) وَ «خِدْمَاتِ» (بَهْ فَتْحِ حَرْفِ دُوْمِ) وَ «خِدْمَاتِ» (بَهْ تَبَعِيَّتِ حَرْفِ دُوْمِ اَزْ مَأَقْبَلِ خُودِ كَهْ دَرِ اَيْنِ وَاژَهْ مَكْسُورِ اسْتِ). (وَ اَزْ هَمِيْنِ قَبِيْلِ اسْتِ: قِطْعَةَ / قِطْعَاتِ، قِطْعَاتِ، قِطْعَاتِ؛ فِقْرَةَ / فِقْرَاتِ، فِقْرَاتِ، فِقْرَاتِ؛ هِنْدَ / هِنْدَاتِ، هِنْدَاتِ، هِنْدَاتِ).

خُلَاصَهْ، مِيْ بِيْنِيْدِ كَهْ «خِلْعَةَ» رَا بَرِ حَسَبِ قَاعِدَهْ صَرْفِيْ عَرَبِيْ نَمِيْ تَوَانِ بَهْ «خِدْمَاتِ» جَمْعِ بَسْتِ وَ تَلْفُظِ «خِدْمَاتِ» كَهْ دَرِ تَدَاوُلِ بَعْضِ عَرَبِيْ زَبَانَانِ وَ عُمُومِ فَارَسِيْ زَبَانَانِ بَهْ كَارِ مِيْ رَوْدِ، بَهْ تَصْرِيْحِ وَاژَهْ شِنَاسَانِ عَرَبِيْ دَانِ، عَلَطِ شَايِعِ اسْتِ.^۱

اَلْبَتَّهْ مَا فَارَسِيْ زَبَانَانِ مُلْزَمِ نِيْسْتِيْمِ وَاَمْ وَاژَهْ هَايِ زَبَانِ هَايِ دِيْغَرِ - اَزْ جُمْلَهْ: زَبَانِ عَرَبِيْ - رَا بَا اِلْتِزَامِ كَامِلِ بَهْ هَمَهْ لَوَازِمِ فَصَاحْتِ وَ صَوَابِطِ لَعَبِ اَنْ زَبَانِ هَا بَهْ كَارِ بِيْرِيْمِ وَاِيْ بَسَا كَهْ بَهْ اِقْتِضَايِ زَبَانِ خُودِ دَرِ جَوَانِبِيْ اَزْ وَاَمْ وَاژَهْ هَا تَصَرْفُفِ كَزْدَهْ اِيْمِ وَ مِيْ كُنِيْمِ؛ وَ لِيْ اِطْلَاعِ اَزْ اَيْنِ مَقُولَهْ لُغَوِيْ، اَزْ بَرَايِ كَسَانِيْ كَهْ بَهْ تَلْفُظِ قَامُوسِيْ وَاژِگَانِ عِنَايَتِ يَأِ اِلْتِزَامِ دَارَنْدِ (وَ دَرِ مِيَّانِ اَدْبِيَّانِ وَ فَرْهِيْحْتِگَانِ مَا اَنْدَكْ شُمَارِ نِيْزِ نِيْسْتَنْدِ) دَرِ بَايَسْتِ اسْتِ؛ وَ بَهْ وِيْژَهْ فَرْهَنْگِ نُوِيْسَانِيْ كَهْ بَهْ تَفْكِيكِ تَلْفُظِ قَامُوسِيْ اَزْ

۱. اَزْ بَرَايِ تَوْضِيْحَاتِ صَرْفِيْ وَ لُغَوِيْ پِيْشِ كُفْتَهْ دَرِ بَارَهْ جَمْعِ سَالِمِ اِسْمِ هَايِ مُؤَنَّثِ ثَلَاثِيْ سَاكِنِ الْوَسْطِ وَ قَاعِدَهْ اَنْ، نِگَرِ: جَامِعِ الدَّرُوسِ الْعَرَبِيَّةِ، السَّيْحِ مُصْطَفِيْ غَلَايِيْنِي، رَاجَعَهْ وَ نَفْحَهْ: الدُّكْتُورُ عَبْدِ الْمُنْعِمِ خَفَاجَهْ، ط: ۲۸، صَيْدَا - وَ بِيْرُوتِ: الْمَكْتَبَةُ الْعَضْرِيَّةُ، ۱۴۱۴ هـ. ق.، ۲/ ۲۶ وَ ۲۷؛ وَ: مُلَخَّصُ الْقَوَاعِدِ الْعَرَبِيَّةِ، فُوَادِ نَعْمَهْ، ط: ۱۹، الْقَاهِرَهْ: الْمَكْتَبَةُ الْعِلْمِيَّةُ لِلتَّالِيْفِ وَ النَّزْجَمَةِ / نَهْضَةُ مِصْرَ لِلنَّشْرِ وَ التَّنْضِيْحِ، بِيْ تَا، ۲/ ۲۸ وَ ۲۹؛ وَ: مَوْسُوعَةُ عُلُومِ اللُّغَةِ الْعَرَبِيَّةِ، الدُّكْتُورُ اِمِيْلِ بَدِيْعِ يَعْقُوبِ، ط: ۱، بِيْرُوتِ: دَارُ الْكُتُبِ الْعِلْمِيَّةِ، ۱۴۲۷ هـ. ق.، ۵/ ۸۵.

تَلْفُظِ تَدَاوُلِي اِهْتِمَامِ مِي كُنُنْد (و تَلْفُظِ اَصْلِي و اَصِيلِ لُغَاتِ عَرَبِي رَا نِيْزِ مَلْحُوظِ مِي دَارُنْد)، دَر اَيْنِ فِقْرَه هَم نَبَايْد مُسَامَحَه كُنُنْد.

اِجازه مِي خَوَاهَم اَيْنِ رَا هَم يادآور شوم كه:

دَر لُغَتِ نَامَه دِهْخُدا، ذِيلِ تَوْضِيْحِ وَاژَه «خَدَمَات» كه بَه زَبَرِ خَاءِ و دَالِ، صَبْطَشِ كَزْدَه اُنْد، دَر مِيانِ كِمَانِكَا نِوِشْتَه اُنْد: «از غِيَاثِ اللُّغَاتِ»؛ و بِيوسِيْدَه اَسْت كه خَوَانُنْدَه رَا كُيْمَانِ اَفْتَد كه صَاِحِبِ غِيَاثِ اللُّغَاتِ نِيْزِ هَمَانِ تَلْفُظِ «خَدَمَات» رَا اَز بَرَايِ اَيْنِ وَاژَه اِخْتِيَارِ كَزْدَه بُوْدَه اَسْت؛ حَالِ اَنِ كه چُنِيْنِ نِيْشْتِ و دَر غِيَاثِ اللُّغَاتِ مِي خَوَانِيْم:

«خَدَمَاتِ بَه كَسْرِ اَوَّلِ و فَتْحِ دَالِ مُهْمَلَه، جَمْعِ خَدَمْتِ، نَه بَه سُكُوْنِ دَالِ»^۱.

صَاِحِبِ غِيَاثِ، تَلْفُظِ وَاژَه رَا «بَه كَسْرِ اَوَّلِ و فَتْحِ دَالِ مُهْمَلَه»، يَعْنِي: «خَدَمَات»، دَانِيْشْتَه؛ كه دِيْدِيْمِ صَحِيْحِ اَسْت و مُوَافِقِ قَاعِدَه صَرْفِي. اَمَّا اَنْ جَا كه نِوِشْتَه اَسْت: «نَه بَه سُكُوْنِ دَالِ»، جَايِ دِرَنْگِ اَسْت؛ زَبِيْرَا كه دِيْدِيْدِ خَوَانِيْشِ «خَلَمَات» نِيْزِ صَحِيْحِ و مُوَافِقِ قَاعِدَه صَرْفِي اَسْت. ... آري، تَوَانُنْدِ بُوْدِ كه صَاِحِبِ غِيَاثِ خَوَاشْتَه بَاشَدِ زَوَائِي چُنِيْنِ خَوَانِيْشِي رَا دَر مِيانِ فَاَرْسِي زَبَانَانِ اِنْكَارِ كُنُنْد؛ و خُدَائِي بَه حَقِيْقَتِ حَالِ دَانَاْتَرِ اَسْت.

اَيْنِ هَم كُفْتَنِي اَسْت كه:

نَه تَنْهَا فَرْهَنْگِ اَنْدَرَاچِ تَلْفُظِ «خَدَمَات» رَا اَز بَرَايِ وَاژَه مُورِدِ بَحْثِ مَا دَرَجِ كَزْدَه اَسْت و تَوْضِيْحَاتِ صَاِحِبِ غِيَاثِ رَا نَقْلِ كَزْدَه^۲، دَر فَرْهَنْگِ نَفِيْسِي هَم تَلْفُظِ «خَدَمَات» دَرَجِ كَزْدِيْدَه اَسْت^۳؛ و شَايِدِ هَمِيْنِ شِوَاهِدِ بَسِ بَاشَدِ تا وَاژَه جَوِي مُتَتَبِعِ عَضْرِ حَاضِرِ رَا وَاْدَارَدِ هِيْچِ گَاهِ اَز چُنِيْنِ فَرْهَنْگِ هَايِ كُهنَه و كَزْدَوِخَاكِ خُوْرَزْدَه و بَظَاهِرِ مُنْسُوْخِ، عَقْلَتِ رَوَا نَدَارَدِ و مَسَاعِي مَشْكُوْرِ مُدَوْنَانِ دَانِشِوْمُنْدِشَانِ رَا نَاچِيْزِ نِيْنِگَارَدِ.

۱. غِيَاثِ اللُّغَاتِ، غِيَاثِ الدِّيْنِ رَاْمِپُوْرِي، چَاپِ سَنَگِي، كَانِپُوْر: مَطْبَعِ مُنْشِي نَوَلِ كِشُوْر، ۱۹۰۴ م.، ص ۱۵۴.

۲. نِگَر: فَرْهَنْگِ اَنْدَرَاچِ، مُحَمَّدِ پَادِشَاهِ الْمُتَخَلِّصِ ب: شَادِ، چَاپِ سَنَگِي، لَكِهْتَو: مَطْبَعِ مُنْشِي نَوَلِ كِشُوْر، ۱۸۸۹-۱۸۹۴ م.، ۱/ ۹۹۳.

۳. نِگَر: فَرْهَنْگِ نَفِيْسِي، دَكْتَرِ عَلِي اَكْبَرِ نَفِيْسِي (نَاظِمُ الْاَطِيْبَا)، تِهْرَان: كِتَابِ فَرْوِشِي خْتِيَامِ، ۱۳۵۵ ه.ش.، ۲/ ۱۳۳۶.